

LÜHIDALT

Nii nagu taevas ja maa ehk 60 aastat Hando Runneli loomingut. Priidu Beier, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Jan Kaus, Önne Kepp, Reet Krusten, Aivar Kull, Uno Laht, Andres Langemets, Tõnis Leht-mets, Leo Luks, Ülo Matjus, Ilmar Mikiver, Ruth Mirov, Karl Muru, Mart Mäger, Veiko Märka, Arno Oja, Aare Pilv, Ott Raun, Avo Rosendal, Kristiina Ross, Paul-Eerik

Rummo, Hando Runnel, Rein Saluri, Joel Sang, Ave Taavet, Jaan Undusk, Linda Uustalu, Vaino Vahing, Mardi Valgemäe, Hannes Varblane, Rein Veidemann, Ilmar Vene. Koost Mart Jagomägi. Tartu: Ilma-maa, 2023. 375 lk.

Retseptioonikogumikud on tänuväärased allikad ühe autori loomingust võimalikult erikülge ja ammendavusele püüdleva ülevaate saamiseks kompaktsel viisil,

eriti kuna autori bibliograafiad ei tundu (ikka veel või enam) enesestmõistetavate üllitistena või osutuvad need praegusest perspektiivist juba poolikuks, nagu ka Hando Runneli oma aastaid 1963–2008 hõlmavana. Ja juhuslike (digi)lehitsemistega ei olegi nii hõlbus jõuda aastakümnetetaguste arvustuste ja asjakohaste lõikudeni pikematest ülevaadetest – ikka peab pisutki teadma, mida ja kust otsida. Varemgi on rõhutatud kirjastuse Ilmamaa visadust järjepanu taas käibele tuua unustatud tekste – Hando Runneli retseptiooni valikkogu on järjekordne tunnistus missioonitundlikust tegevusest.

Raamatu autorite rida on tohutu, ometi metakirjandusloo tundjale üllatusteta, st ei kätke tundmatuid ja juhukäsitlejaid ega esinduskogumikule sobimatut materdamist, samuti on välistatud Runneli luule tuumast vahest liialt hälbivad teoretiseerimised (nt puudub Vikerkaares 1988, nr 11 ilmunud Hasso Krulli „tehtud katse venitada Runneli nahka postmodernismi liistule”, mida tsiteeritud sõnastuses mainib oma artiklis Tiit Hennoste, lk 274). Ent ka üksjagu ootuspärast on puudu: näiteks Mari Tarandi, Leili Iheri ja Sirje Kiini sümboolsed käsitlused, mis püsivad Runneli tekstidele ligemalgi kui paar filosoofilist heietust kõnealuses kogumikus. Koostaja on valikut tagakaanel selgitanud: „See ei ole ammendav, täielik, akadeemiline, süstemaatiline uurimus või vaatluste kogumik Hando Runneli vaimutööle. Pigem sisaldab antud raamat lugusid, mis läksid mulle lugedes mingil põhjusel korda, sest kirjutajatele läks korda autori loodu.” Kuivõrd „Runneli kohta on kirja pandud mitme kõite jagu kirjutisi” (lk 273), on kavakindel lähenemine ja eesmärk olnud valikut tehes möödapääsmatu, ja valitud on muidugi hästi: hajuvad isegi aegade jooksul Runneli luules esile kerkinud vastuolud ning mõne uue sajandi luuleraamatu retseptiooni saatnud kohatine nõutus, kui

lugeda näiteks Aare Pilve täheldusi Runneli „lausumistoon[ist], teksti kulgemise samm[ust]” (lk 227) või Jan Kausi arutlust Runneli ajast ja jõust (lk 232–243). Runneli looming on ära seletatud tasakaalukas mõistmises.

Raamatu (akadeemiline) kasutamine aga ei ole tehtud sujuvaks: kirjutise konteksti sättimiseks (nt osutuse „eelmisel aastal” (lk 91) tabamiseks) tuleb ilmunisandmed üles leida raamatu lõpust, lugeja sõbralikud oleksid olnud raamatusisesed viited, toetamaks tekstide nii või naa esile kerkivat suhtlust, samuti viitamissüsteemi ühtlustamine ning omal ajal viideteta ilmunud osutustele juhatuste lisamine kommentaarina. Neid asjaolusid ei saa mõistagi etteheiteks kasutada – eeltoodud kaanetekstis ju targu hoiatati süstemaatilisusest ja akadeemilisest täielikkusest hoidumise eest. Kahjutundega märgiks üksnes, et napilt leidub kogumikus sääraseid episooide nagu Paul-Eerik Rummot rabunud pilt: noor Runnel kasutamas „mootor-ratast vaimuvalguse hankimiseks” (lk 81) – ent eks need „isikuga, mitte tema luulega” seotud killud olegi rohkem biograafia kui loomingu retseptiooni kogumiku teema.

B. M.

Miikul Pahomov. Lüüdin grammatik. Люди́ковская грамматика. Tarttu: Heimloimed, 2024. 131 lk.

Lüüdi keelt, mida kõneldakse Äänisjärve ääres Petroskoi linnast loodes, on varem nimetatud karjala keele üheks põhimurdeks (päriskarjala ja Aunuse karjala ehk livviko keele kõrval). Läänemeresoome keelte ja murrete suhtes asetseb lüüdi keel Aunuse karjala ja vepsa keele vahel. Tartus ilmunud lüüdi keele grammatika autor on keeleteadlane, tõlkija ja luuletaja Miikul Pahomov, kelle elutöö on olnud 1988. aastal alguse saanud lüüdi kirjakeele aren-

damine.¹ Muu hulgas oli tema 1993. aastal ilmunud luulekogu „Tuohuz ikkunas” esimene lüüdikeeelne ilukirjanduslik teos, viimastel aastatel on temalt ilmunud lüüdi vestmik ja sõnaraamat.²

Kuigi tiitelleht on peamiselt ja selle pööre täielikult lüüdikeeelne, on grammatika kirjeldus raamatus venekeeelne, lüüdi keeles esitatakse rikkalik näitematerjal, samuti tähtsamad grammatikaterminid sulgudes. Väljaande peamine sihtgrupp on lüüdi keele potentsiaalsed kasutajad, kes elavad ümbruses, kus valitseb vene keel. Seega on raamat pigem kirjakeele normatiivne või kooligrammatika, mis oleks koos sõnaraamatu ja teiste materjalidega abiks lüüdi keelt suuliselt oskavale inimesele, kes peamiselt vene keeles haridust saanuna ei tunne piisavalt hästi praegust lüüdi kirjaviisi, või siis oma vanavanemate pärimuskeele õppijale.

Grammatikal on kaks suuremat osa: foneetika (lk 7–32), mis tutvustab lisaks häälikuõpetusele rohkete näidete varal kirjaviisi põhimõtteid, ja morfoloogia (lk 33–124), mis annab ülevaate sõnamuutmisest sõnaliikide kaupa: noomenid (lk 33–70, sh lehekülg-paar igast käändest, mida grammatika eristab kokku kümme, lk 46–64), verbid (lk 71–118, sh ülevaade muuttüüpidest, lk 109–118), adverbid (lk 119–122) ja abisõnad (lk 123–124).

¹ Vt ka tema doktoritööd: **M. Pahomov**, *Лыдильскысмыс: каныа вай хеймо, кийли вай мурре?* Helsinki: Helsingin yliopisto–Lyydiläinen Seura, 2017. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/173932>

² Vt **Я. Ёльснүү**, *Мийкул Pahomov, Nad'a Kovalčuk, Venä-lüüdin paginnik. Русско-людиковский разговорник*, Helsinki: Lüüdilaine Siebr, 2019. 148 c.; *Мийкул Pahomov, Lüüdi-venän, venä-lüüdin sanakird'. Людиковский-русский, русско-людиковский словарь*. Lähes 19 000 sana-artikkelid, Helsinki: Lüüdilaine Siebr, 2022. 385 c. – *Linguistica Uralica* 2024, kd LX, nr 1, lk 74–75.

Väljaande rakenduslikule suunitlusele viitab asjaolu, et raamatu andis välja Tartus tegutsev soome-ugri liikumist edendav mittetulundusühing Hõimulõimed. Materjalid, mis toetavad keele õppimist ja selle kirjalikku kasutamist, võivad aidata tõsiselt ohustatud lüüdi keele kõneleajate arvu kiiret kahanemist aeglustada. Kui varasemate allikate järgi olla lüüdi keele kõneleajaid ligikaudu 300, siis värske grammatika sissejuhatuses (lk 5) kirjutab autor, et lüüdi keelt räägib ligikaudu 150 inimest.

O. H.

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman. Varjatud märgid ja salaühingud. *Vandenõuteooriate tähendusmaailm*. (Vaba Akadeemia raamatu-kogu 5.) [Tallinn:] Postimees, 2023. 656 lk.

Kolme Tartu semiootiku kirjutatud esimene eestikeelne teaduslik ülevaade vandenõuteooriatest jaguneb kaheks osaks: Andreas Ventseli ja Mari-Liis Madissoni kultuuriteaduslik vaade vandenõuteooriatele (lk 27–370) ning Mihhail Lotmani ülevaade vandenõuteooria fenomenist ja diskursusest (lk 375–571). Esimene osa on sotsiaalteadusliku ja teoreetilise kallakuga, teine osa on pigem kultuurilooline. Nagu tihti Tartu koolkonna semiootikute töödes, on mõlemas osas üldistav teooria ja juhtumiuuringud käsitles tasakaalus.

Autorid märgivad mitmel puhul, et vandenõuteooriad on folkloorne nähtus. Ilmselt muu hulgas seetõttu on raske öelda, kuivõrd on põhjendatud arusaam, et vandenõuteooriad on just viimasel ajal laialt levinud või erakordselt populaarsed. Ka modernsed linnades levivad kuulujutud võivad sarnaneda vanade rahvajuttudega.³ Kuid tõsi on see, et internetieelsel ajal

³ Vt **E. Kalmre**, *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus*. Pärimuslooline uurimus kannibalistli-

polnud selliste lugude levik (sh eri väikeste pärimusrühmade vahel) nii nähtav ega kiire kui tänapäeval. Vandenõuteooriad võivad levida ka meelelahutuse vormina: ka õõvastava õudusjutu rääkija ei pea lugu tingimata uskuma. Peamiselt meelelahutuslikuna levis vandenõuteooria „Linnud pole päris” („Birds aren't real”, lk 353–356), mille järgi on Ameerika Ühendriikide luure keskagentuur (CIA) asendanud linnud jälgimisdroonidega.

Juhtumiuuringutes ja näitematerjalina käsitlevad autorid kõiki tuntumaid vandenõuteooriaid, sealhulgas jesuiitide, illuminaatide, juutide, väidetavate satanistide (templirüütlistest Pizzagate'ini), koroonaviiruse, filantroop George Sorose ning QAnoni liikumisega seotud lugusid. Supervandenõuteooriad neelavad endasse hõlpsasti eri motiive ja liidavad neid, toimides „täendusliku superliimina, mis kleebib kokku mis tahes teabekillud ja varustab need lihtsasti hoomatavate ja tugevate tähendustega” (lk 147), sestap võib vandenõuteooriates kohata palju korduvaid tegelasi.

Folkloristika ja usundiloo seisukohalt on teoses tähelepanuväärne Lotmani käsitus nõidadest ja nõiajahist (lk 425–492). Kuigi pea igas maailma nurgas tuntakse kohalikke nõiduse harrastajaid, võttis usaldamatus nende vastu vandenõuteooria mõõtmed Euroopas XIV–XVII sajandil, kui nõidu hakati nägema üleilmse salaliidu osalistena ja kõik nõiad kuulutati kurjadeks. Lotmani hinnangul oleksid nõiad ilma inkvisiitorite sekkuimiseta „endiselt tegelenud oma asjadega: posimisega, taimede korjamise ja kasvatamisega, igasuguste pahategudega [...]”, aga nad poleks olnud mestis Saatanaga [...] ega moodustanud salaliitu, mille eesmärk oleks inimkond hävitada”. Ehkki

kest kuulujuttudest. (Tänapäeva folkloorist 7.) Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2007.

tolle aja inimestel oli, mida karta, ei suudetud tegelike ohtudega võidelda ning ühiskonna halvas „hirm iseenda loodud kujutletavate ohtude ees: reaalsed ohud hirmutasid, hirm aga muutus kreatiivseks semiootiliseks mehhanismiks, mis enda ülalpidamiseks ja kasvuks lõi omale aina uusi ohuallikaid” (lk 471).

Teoses leidub praktilisi soovitusi, kuidas vandenõuteooriate levikut tõkestada, ning ajakohaseid hoiatusi: muu hulgas on vandenõuteooriaid levitanud KGB ja Peterburis tegutsenud Venemaa võimudega seotud Interneti-uuringute agentuur (vn *Агентство интернет-исследований*), mille töötajad on käinud välitöödel kogumas motiive ja süžeid, mida siis võimendada.

O. H.

Tiia Allas, Mariko Faster, Kaile Kabun. Võro keele opiraamat edimädele kooliastmölö. [Võru:] Võru Instituut, 2023. 110 lk.

Kaua oodatud õpik nägi ilmavalgust juba möödunud aasta lõpul, kuid on seni jäänud paraku piisava kajastuseta. Muidugi oleks see võinud ilmuda juba paarkümme aastat varem, mil võru keel oli mõnevõrra laiemalt levinud, aga parem hilja kui mitte kunagi. Seni viimane võru keele aabits („ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ”) ilmus 1998. aastal ja selle kordustrükk järgnenud aastal.

Õpiku koostamise mõtte algatas Tiia Allas 2020. aasta kevadel. Koos Mariko Fasteri ja Kaile Kabuniga asuti tööle. Välja tuli vormilt ja sisult tore raamat. See on metoodiliselt mitmekülgne, tutvustades õppurit kõigele lisaks ka võru kultuuri eripäraga. Suureformaadiline õpik on rikalikult illustreeritud värvipiltidega, mille autor on Eesti hinnatumaid raamatukunstnikke Maarja-Liisa Plats. Nii aabitsa kui ka keeleõpiku üllitas Võru Instituut. Õpiku

väljaandmist toetasid Eesti Rahvakultuuri Keskus, Eesti Kultuurkapital ja Võrumaa ekspertgrupp.

Õpik koosneb 30 peatükist, millest igaüks on seotud kindla teemaga, nt „Muq pereq” (‘Minu pere’), „Süük” (‘Sööök’), „Sügüsevärmiq” (‘Sügisevärvid’), „Hingipäiv” (‘Hingedepäev’), „Maa ja liin” (‘Maa ja linn’). Iga peatükk on üles ehitatud selge kava järgi. Peatükk algab mõne jutukese või luuletusega. Jutukeste autorid on näiteks Tiia Allas, Kalle Eller, Kaile Kabun, Maarja Klaas, Marju Kõivupuu, Triinu Laan, Evar Saar ja Eve Hele Sits. Luuletusi on sepistanud Contra, Evelyn Haug, Kersti Ots, Milvi Panga, Evar Saar jt. Kõiki autoreid ei jõua siinkohal üles lugedagi, sest lisaks on veel palju palu võetud igal aastal üllitatavast laste loodud palade kogumikust „Mino Võromaa”.

Õpikus leidub palju vanasõnu ja Contra (Margus Konnula) „krutskilitsi ütlemisi”. Raamatu alguses ja mõnes peatükis antakse väikest keeleõppust, et juhtida tähelepanu võru keele põhilistele iseärasustele (vokaalharmoonia, eitus, seesütlev kääne jne). Iga peatüki lõpus antakse soovitus kuulata Helüaidast⁴ teemaga seotud võrukeelseid palakesi. Helüait on Võru Instituudi ja MTÜ Luumisõ Kõrd koostöös loodud internetileht, kuhu kogutakse võrukeelset kirjasõna ning pärimust lastele ja täiskasvanutele kuulamiseks.⁵

Jutukesele või luuletusele järgnevad küsimused sisu kohta ja ülesanded. Siin on lünkülesandeid, kus tuleb teksti lisada puuduvad sõnad. Teisal tuleb piltide järgi nimetada mitmesuguseid esemeid, lilli, tegevusi, üritada luuletada jne. Sageli on üles näidatud erilist leidlikkust ja asja põnevamaks tehtud, nt on leheküljel esitatud pildid koos allkirjadega, kusjuures

tähed on mõnes sõnas õigesti järjestatud, mõnes aga segamini aetud. Ja ülesanne ise on järgmine: „Miä ommaq Eesti rahvustidsõq tunnismärgiq? Panõq tähist kokko sõna vai ajaq esiq täheq sassi.” (‘Mis on Eesti rahvussümbolid? Pane tähtedest sõna kokku või aja ise tähed segamini.’) (lk 79).

Õpiku alguses on esitatud piltide järgi võru keele sõnade nimetamisega seotud täringumäng ja võru tähestik (*tähistü*). Väga hinnatav, et üheks täheks, nimelt katkehääliku (*kakköheli*) märkimiseks, on võetud *q*. See täht on võru keeles väga vajalik, sest ta eristab grammatilisi vorme (ainsus – mitmus, olevik – lihtminevik) ja aitab võru (ka setu) keelele anda iseloomulikku kõla. Samuti on katkehäälikut oluline tähistada selleks, et ta hääldusest ei hääbuks. See tendents on juba ilmnenud. Ammugi oleks aeg *q*-võõristusest lahti saada ja hakata seda tarvitama kõigis võrukeelsetes väljaannetes. Praegu jäetakse katkehäälik enamasti märkimata või tähistatakse ülakomaga, millega pahasti seotakse ka konsonantide peenendus, mistõttu selline lahendus tekitab segadust. Tõsi küll, eesti keeles on *q* võõrtäht, sest teda pole omasõnades kunagi vaja. Teine lugu on võru keelega, kus ta on igati tarvilik. Ja kui jõutaks kokkuleppele, et *q* on võru kirja lahutamatu element, siis peaks ta saama sama omaseks kui *a* või *b*. Oleks vaid soovinud, et õpiku tegijad lühidalt selgitanuksid *q* kasutamist lauses, sest sageli ei hääldu ta katkehäälikuna, vaid hoopis teisiti, muidu saaks väljaütlemine ebaloomulikult liiga „katkutud”.

Õpik sobib kasutamiseks nii koolis kui ka kodus, samuti igale huvilisele, kes võib küll võru keelt osata, kuid saab siit ikkagi teada midagi uut. Lõpetuseks ühinen raamatu koostajate soovitusega: „Hääd võro keelen tsuklõmist!” (‘Head võru keeles suplemist!’)

⁴ <https://helüait.ee/>

⁵ Vt T. Laan, Aruanne. Helüait pakub võrukeelset kuulamisrõõmu. – Keel ja Kirjandus 2021, nr 4, lk 370.